

Rembrandts eerste Amsterdamse periode

In 1925 publiceerde Willem Martin in *Oud Holland* een kort artikel onder de titel ‘Een onbekend schilderij van Pieter Lastman’. Martin had in Dublin het Trinity College bezocht en daar in de Provost’s Room het schilderij *Coriolanus en de Romeinse vrouwen* (afb. 1) gezien ‘dat op het eerste gezicht reeds den indruk maakt van een werk van Lastman’. Hij bestudeerde vervolgens de signatuur en noteerde: ‘Met duidelijke letters staat links beneden in den hoek: P. Lastman Fecit Anno 1622’.¹ Martin beseftte een zeer interessant sleutelstuk in de relatie tussen de Amsterdamse historieschilder en zijn leerling Rembrandt ontdekt te hebben. Zijn op het oog bescheiden bijdrage aan de kunstgeschiedenis is onbedoeld bepalend geweest voor ons beeld van Rembrandts debuut als schilder.

Martins transcriptie bleef zo’n driekwart eeuw de enige bron van informatie omtrent de datering van het schilderij dat in 1765 werd gelegateerd aan het instituut te Dublin. Het heeft zijn plaats hoog boven een schouw in de dinerzaal van het collegehoofd sinds jaar en dag niet verlaten. Zonder uitzondering is steeds 1622 als het jaar van ontstaan vermeld.² Dat veranderde pas in 1991, toen *Coriolanus* voor het eerst aan het publiek werd gepresenteerd. In het Rembrandthuis in Amsterdam werd in dat jaar een tentoonstelling gewijd aan het oeuvre van Rembrandts belangrijkste leermeester. De signatuur werd bij die gelegenheid getranscribeerd als: ‘PLastman fecit A° 1625’ (afb. 2).³ Jammer genoeg werd in de catalogus niet benadrukt dat dit een opmerkelijke herziening betekende van het jaartal.⁴ Evenmin kwam men op het idee dat deze lezing een onverwacht nieuwe bron van informatie was voor een periode in Rembrandts loopbaan die toch al gekenmerkt wordt door een pijnlijk gebrek aan historisch houvast.

Lastmans schilderij is namelijk de belangrijkste kapstok geweest waaraan de periode van Rembrandts tweede leertijd werd opgehangen. Over deze periode is nog steeds de Leidse stadsbeschrijver Jan Orlers in 1641 de enige zegsman. Hij deelde mee dat Rembrandt na eerst drie jaar bij Jacob Isaacsz. van Swanenburgh in Leiden in de leer te zijn geweest, in Amsterdam bij Lastman werd geplaatst ‘op dat hy door den selven vorder ende beter mocht geleert ende onderwesen werden’. Deze leertijd duurde volgens Orlers ‘omtrent ses maanden’, maar helaas vermeldde hij geen exacte jaartallen.⁵

Deze zeer beslissende fase in Rembrandts vorming is dientengevolge een kwestie van speculatie geworden. Over de overweldigende indruk die dit verblijf op de jonge schilder moet hebben gemaakt, zal hier niet nog eens worden uitgeweid. Eerst en vooral is het noodzakelijk vast te stellen wanneer hij in Amsterdam bij Pieter Lastman zijn opwachting moet hebben gemaakt, vol ambitie om het vak van historieschilder onder de knie te krijgen. Deze periode werd wel verbonden aan de datering van Lastmans *Coriolanus*, wellicht het meest uitgesproken door Peter Schatborn in 1974: ‘Dit schilderij is van 1622, kort voordat Rembrandt bij

¹
Pieter Lastman, *Coriolanus en de Romeinse vrouwen*, links onder gesigneerd en gedateerd: P. Lastman fecit A^o 1625, paneel, 81 x 132 cm. Dublin, The Provost, Fellows and Scholars of Trinity College.

Lastman in de leer was'.⁶ In de formulering van Gary Schwartz heette het zelfs zeer exact: 'herfst 1622-zomer 1623: Aanvullende leertijd bij Pieter Lastman'.⁷

Vrij algemeen wordt de stage bij Lastman dan ook op 1622-1623 gesteld, waarnaast meer voorzichtige schattingen het hielden op 1624-1625.⁸ Bob Haak was niet al te uitgesproken: '[In 1625] had hij vermoedelijk het atelier van Lastman reeds verlaten'.⁹ Ernst van de Wetering en Christopher White hielden eveneens een slag om de arm, maar ook zij concludeerden dat Rembrandt in 1625 teruggekeerd was naar Leiden.¹⁰ Het lijkt erop dat inmiddels enige twijfel begon te ontstaan over een al te vroege datering. Horst Gerson meende bijvoorbeeld dat Rembrandt in 1625 bij Lastman 'het laatste half jaar van zijn leertijd doorbracht'.¹¹

Eén ietwat afwijkende mening over Rembrandts vormingstijd in Amsterdam vond weinig weerklank. 'Broos dateert Rembrandts periode bij Lastman in 1625-26', noteerden de archiefvorschers De Baar en Moerman in de catalogus van de 'Rembrandt & Lievens in Leiden'-tentoonstelling in 1991-1992. Zij bleken het echter niet eens met die zienswijze te zijn en veronderstelden dat de leertijd bij Lastman zes maanden geduurd moest hebben 'van november 1623 tot mei 1624', overigens zonder nadere toelichting op deze exacte datering.¹² Mijn argumentatie berustte niet op de wetenschap dat Lastmans schilderij 1625 is gedateerd, maar op het feit dat zo veel door Rembrandt 1625 en 1626 gedateerde schilderijen zonder Lastmans voorbeelden ondenkbaar leken. Het kwam mij erg onwaarschijnlijk voor dat Rembrandt deze werken voor ogen gehad zou hebben na zijn terugkeer naar Leiden. Derhalve zouden volgens deze gedachtegang zijn vroegst bekende historiestukken zijn ontstaan in Amsterdam, op Lastmans atelier. Daar had Rembrandt kennelijk een status verworven als zelfstandig schilder die zijn eigen werk mocht signeren.¹³

²
Detail van afb. 1.

Een argument tegen deze zienswijze werd in 1977 in *Oud Holland* geformuleerd door H. L. M. Defoer naar aanleiding van zijn sensationele ontdekking van *De doop van de kamerling* (Utrecht) uit 1626. Hierbij verwees hij naar werken van Lastman uit of omtrent 1622, waarbij kennelijk *Coriolanus* in de discussie werd betrokken. Defoer meende dat 'de jonge Rembrandt nog in de nazomer van 1623 bij Lastman gekomen [moest] zijn en reeds in 1624 naar Leiden [was] teruggekeerd'. Elke andere visie was volgens hem 'in strijd ... met het verhaal van Orlers'. Dat is echter een te haastige conclusie omdat het probleem met de mededelingen van de Leidse biograaf nu juist is dat hij geen jaartallen verschaftte.¹⁴ Een bedenking van Defoer was voorts dat het niet aannemelijk leek dat door leerlingen gesigneerd werk afgeleverd kon zijn door Lastmans werkplaats.¹⁵ Zulke vuistregels omtrent 17de-eeuwse atelierpraktijken en de status van 'leerlingen' lijken echter op losse schroeven te staan sinds de publicaties van het Rembrandt Research Project.¹⁶

Lastman schilderde zijn *Coriolanus* in 1625, het jaar waarin hij als vrijgezel na de dood van zijn moeder achterbleef in het huis aan de Amsterdamse Sint Anthonisbreestraat nr. 59.¹⁷ Rembrandt schilderde en signeerde in datzelfde jaar zijn eerste bijbelstuk, *De steniging van Stefanus* (Lyon, Br. 531A). Hij liet hierna meermalen blijken zeer onder de indruk te zijn van Lastmans meest recente historiestuk en andere werken uit 1622 en 1623 die mogelijk nog op diens atelier te zien waren. In 1982 wees het 'Corpus' van het Rembrandt Research Project op drie schilderijen die zeker aan *Coriolanus* schatplichtig waren.¹⁸ Zeer uitgesproken was Christiaan Vogelaar over Rembrandts *Historiestuk* (Leiden, Br. 460) uit 1626, dat 'wat compositie en antiquiserende kenmerken betreft niet denkbaar [is] zonder Lastmans *Coriolanus* van 1622'.¹⁹

Het kan bijna niet anders dan dat Rembrandt in 1625 en mogelijk ook nog in 1626 bij Lastman was en als het ware gebruik makend van diens palet zijn eigen creaties vervaardigde onder het goedkeurend oog van de meester. Daarbij valt vooral te denken aan *De steniging van Stefanus* uit 1625 en drie schilderijen uit 1626: *De doop van de kamerling*, het *Historiestuk* en *Bileam en de ezelin* (Parijs, Br. 487).²⁰ De duidelijkheid van het onderzoek zou erbij gebaat kunnen zijn deze werken in het vervolg aan te duiden als ontstaan in Rembrandts eerste Amsterdamse periode, waar tot nu toe wordt gesproken over de Leidse tijd.²¹ Voor de iconografie van het nog steeds niet verklaarde onderwerp van het *Historiestuk* uit 1626 kan dit ook

enige betekenis hebben.²² De bewondering van Rembrandt voor het werk van zijn Amsterdamse leermeester zou overigens niet beperkt blijven tot de jaren 1625-1626. Bekend zijn de kopieën die hij in de jaren dertig na de dood van Lastman tekende naar diens composities.²³ Een van de laatste tekeningen van zijn hand, te dateren 1655-1660, was zelfs een kritische studie naar Lastmans *Coriolanus* (Londen) (afb.3).²⁴

We moeten thans wel aannemen dat Rembrandts verblijf in Amsterdam zich in 1625 en 1626 heeft afgespeeld. Deze 'stage' had ook verstrekkende gevolgen voor het vervolg van zijn loopbaan. Toen immers moet hij voor het eerst Hendrick van Uylenburgh hebben ontmoet die in of kort na 1625 een huis huurde op de (Joden)-breestraat nr. 2, waar hij zijn kunstbedrijf vestigde. Dat was als het ware bij Pieter Lastman om de hoek.²⁵ Uylenburgh kwam in 1628 voor het tekenen van een document naar Leiden en bezocht daar waarschijnlijk Rembrandt.²⁶ De jonge schilder investeerde vervolgens in zijn zaak, hij vertrok eind 1631 naar Amsterdam en nam zijn intrek bij de kunsthandelaar. In juli 1632 klopte een nieuwsgierige Leidenaar bij Uylenburgh ('op de Brestraet aen St. Anthonissluijs') aan en informeerde naar Rembrandts welbevinden. Hij tekende op uit diens mond: 'ick ben Goddt loff in goede dispositie en wel te pas'.²⁷ Kort daarna ontmoette Rembrandt bij Uylenburgh diens nicht Saskia en werd verliefd op haar.

Het jaar 1625 is onmiskenbaar een keerpunt geweest in het leven van de Leidse schilder, die weliswaar voor een aantal jaren terugkeerde naar zijn geboortestad, maar ongetwijfeld met het vaste plan zich ooit definitief in Amsterdam te zullen vestigen. Dat is misschien wel het belangrijkste resultaat geweest van zijn verblijf van zes maanden bij Lastman.

- ¹ W. Martin, 'Een onbekend schilderij van Pieter Lastman', *Oud Holland* 42 (1925), pp. 57-60. Hij construeerde daarbij ontleningen in Rembrandts *Historiestuk* (Leiden, Br. 460) uit 1626 en *David met het hoofd van Goliath* (Basel, Br. 480) uit 1627.
- ² Van de talloos vele vermeldingen van het jaartal 1622 kunnen slechts enkele voorbeelden worden gegeven: J. G. van Gelder, 'Rembrandt's vroegste ontwikkeling', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde*, Amsterdam 1953 (Nieuwe reeks, dl. 16, nr. 5), p. 7 en afb. 4; K. Bauch, *Der frühe Rembrandt und seine Zeit*, Berlin 1960, p. 98 en afb. 61; W. Stechow, 'Some Observations on Rembrandt and Lastman', *Oud Holland* 84 (1969), p. 148; W. Sumowski, 'Rötzelzeichnungen von Pieter Lastman', *Jahrbuch der hamburger Kunstsammlungen* 14 15 (1970), p. 130 en afb. 1; A. Tümpel, 'Claes Cornelisz. Moeyaert', *Oud Holland* 88 (1974), pp. 47-48 en afb. 63; A. Tümpel, cat.tent. *The Pre-Rembrandtists*, Sacramento (F. B. Crocker Art Gallery) 1974, p. 20; W. Sumowski, 'Zeichnungen von Lastman und aus dem Lastman-Kreis', *Giesener Beiträge zur Kunstgeschichte* 3 (1975), pp. 136 en 177, noot 3b; B. P. J. Broos, 'Rembrandt and Lastman's *Coriolanus*: the History Piece in 17th-century Theory and Practice', *Simiolus* 8 (1975-1976), pp. 199-200 en afb. 1; H. Guratsch, 'Die Untersicht als ein Gestaltungsmittel in Rembrandts Frühwerk', *Oud Holland* 89 (1975), pp. 260-261 en afb. 14; W. Sumowski, *Drawings of the Rembrandt School*, New York 1980, dl. III, p. 1750; W. Sumowski, 'Beiträge zur Kenntnis der Lastman Zeichnungen', *Pantheon* 38 (1980), p. 58; J. Bruyn *et al.*, *The Corpus of Rembrandt Paintings*, Den Haag-Boston, Londen 1982, pp. 134-135 en afb. 6; G. Schwartz, *Rembrandt, zijn leven, zijn schilderijen*, Maarssen 1984, p. 29 en afb. 7; Chr. en A. Tümpel, *Rembrandt*, Antwerpen 1986, pp. 48-49 en afb.
- ³ Cat.tent. *Pieter Lastman, leermeester van Rembrandt*, Amsterdam (Het Rembrandthuis) 1991, pp. 124-127, nr. 20 en afb. Peter Cherry (University of Dublin, Department of the History of Art) bevestigde dat het schilderij niet eerder werd tentoongesteld (schrijven d.d. 27 juni 1999). Astrid Tümpel deelde mij mede dat bij recente bestudering van de datering de lezing 1625 ongetwijfeld de enig juiste is. Microscopisch onderzoek heeft niet plaatsgevonden.
- ⁴ Amsterdam 1991 (noot 3), pp. 54-55, 124 en 158; zie ook M. Holtrop, 'Opmerkingen bij Pieter Lastman: 1', *De kroniek van het Rembrandthuis* (1991), dl. 2, pp. 24-25 en afb.
- ⁵ J. J. Orlers, *Beschryvinge der Stadt Leyden*, Leiden 1641, p. 375.
- ⁶ P. Schatborn, 'Een figuurstudie met rood krijt van Pieter Lastman', *Bulletin van het Rijksmuseum* 32 (1984), p. 25.
- ⁷ Schwartz 1984 (noot 2), pp. 21 en 27.
- ⁸ S. Slive, 'The Young Rembrandt', *Allan Memorial Art Museum Bulletin* 20 (1963), p. 127: 'This must have been around 1624'; Chr. Tümpel, *Rembrandt in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek 1977, p. 17: 'im Jahre 1624'; W. Strauss en M. van der Meulen, *The Rembrandt Documents*, New York 1979, p. 52: '1622'; Corpus 1982 (noot 2), p. 61: '1623-24?'; E. Ornstein-Van Slooten, M. Holtrop en P. Schatborn, *The Rembrandt House: the Prints, Drawings and Paintings*, Amsterdam 1991, p. 16: '1623-24'; S. A. C. Dudok van Heel, 'Rembrandt van Rijn (1606-1669). Een veranderend schildersportret', in: cat.tent. *Rembrandt: de meester en zijn werkplaats*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1991-1992, p. 51: '... in 1624 [was] het verblijf bij Pieter Lastman'; Cat.tent. *Rembrandt & Lievens in Leiden*, Leiden (Stedelijk Museum de Lakenhal) 1991-1992, p. 83: '1623'; A. v. Sijpe, in: cat.tent. *Dawn of the Golden Age*, Amsterdam (Rijksmuseum) 1993-1994, p. 310: '... studied with him for six months in 1624'.
- ⁹ B. Haak, *Rembrandt, zijn leven, zijn werk, zijn tijd*, Amsterdam 1968, p. 22.
- ¹⁰ E. van de Wetering, *Rembrandt. The Painter at Work*, Amsterdam 1997, p. 284: 'c. 1625: Rembrandt settled in Leyden'; Chr. White, *Rembrandt*, Londen 1995, p. 14: 'By 1625 Rembrandt had returned to Leiden'.
- ¹¹ H. Gerson, *De schilderijen van Rembrandt*, Amsterdam 1968, p. 18; zie ook E. Haverkamp Begemann, 'Rembrandt', in: *Encyclopedia of World Art*, New York-Toronto-Londen 1966, vol. XI, kol. 918: '1624-25?' en M. Blokhuis in: A. Blankert *et al.*, cat.tent. *Rembrandt. A Genius and His Impact*, Melbourne (National Gallery of Victoria); Canberra (National Gallery of Australia) 1997-1998, p. 22: 'six months, presumably around the mid-1620s'.
- ¹² Leiden 1991-1992 (noot 8), p. 34, noot 60, waarbij zij ervan uitgingen dat de leertijd bij Van Swanenburgh duurde van 'ca. 1620 tot en met oktober 1625'.
- ¹³ B. P. J. Broos, 'Rembrandt en zijn eeuwige leermeester Lastman', *De kroniek van het Rembrandthuis* 26 (1972), pp. 78-79, noot 2; Broos 1975-1976 (noot 2), p. 210, noot 19; B. P. J. Broos, recensie van Strauss en Van der Meulen 1979 (noot 8), *Simiolus* 12 (1981-1982), p. 250, noot 21.
- ¹⁴ H. L. M. Defoer, 'Rembrandt van Rijn. De Doop van de Kamerling', *Oud Holland* 91 (1977), pp. 10-11, noot 23; Defoers bewering dat 'Rembrandt in Amsterdam schetsen naar de werken van Lastman gemaakt heeft' blijft door het ontbreken van dergelijke tekeningen niet meer dan een wensbeeld.
- ¹⁵ Defoer 1977 (noot 14), p. 11, noot 23 onder verwijzing naar mededelingen van Prof. Dr. J. Bruyn.
- ¹⁶ Zie onder andere E. van de Wetering, *Studies in the Workshop Practice of the Early Rembrandt*, Amsterdam 1986, pp. 45-90.
- ¹⁷ S. A. C. Dudok van Heel, 'Waar woonde en werkte Pieter Lastman (1583-1633)?', *Amstelodamm. Maandblad* 62 (1975), pp. 31-36; S. A. C. Dudok van Heel, 'Pieter Lastman (1583-1633). Een schilder in de Sint Anthonisbreestraat', *De kroniek van het Rembrandthuis* (1991), dl. 2, pp. 2-15.
- ¹⁸ Corpus 1982 (noot 2), p. 72, nr. A 1, p. 112, nr. A 6, pp. 134-135, nr. A 9.
- ¹⁹ Chr. Vogelelaar in Leiden 1991-1992 (noot 8), p. 15; zie ook A. W[heelock] in: cat.tent. *God en de goden (Gods, Saints and Heroes)*, Washington (National Gallery of Art); Detroit (The Detroit Institute of Arts); Amsterdam (Rijksmuseum) 1980-1981, p. 142: 'duidelijk aan Lastman [*Coriolanus*] ontleend'; Chr. Tümpel in Amsterdam 1991 (noot 3), p. 54: 'Dit werk maakte diepe indruk op de jonge Rembrandt', waarbij overigens wel de datering 1625 werd vermeld, maar niet dat dit consequenties moet hebben gehad voor de datering van de leertijd.
- ²⁰ B. Broos, "'Daar hing 't stuk. Een blik was er maar nodig om mij te overtuigen". De spannende speurtochten van de Rembrandt-ontdekkers', *I rij Nederland* 37 (1976), 15 mei, p. 25, waar gereconstrueerd werd welke schilderijen bij Lastman gemaakt konden zijn.
- ²¹ Deze term wordt bijvoorbeeld consequent gebruikt door E. van de Wetering, 'De jonge Rembrandt aan het werk', *Oud Holland* 91 (1977), pp. 27-60 en Van de Wetering 1986

(noot 16), p. 11: 'Rembrandt's Leiden Paintings'. Kenmerkend voor de beeldvorming is de titel van een dissertatie uit 1992: C. Wagner, *Quelle und Erfindung im Leidener Frühwerk Rembrandts*, Darmstadt 1992, waarin de werken uit 1625-1629 besproken worden.

²² Schwartz 1984 (noot 2), pp. 36-39 gaf een typisch 'Leidse' interpretatie van dit schilderij; zie ook S. A. C. Dudok van Heel, 'Mr Johannes Wittenbogaert (1608-1680): een man uit Remonstrants milieu en Rembrandt van Rijn', *Jaarboek. Amstelodamum* 70 (1978), pp. 167-169 en Strauss en Van der Meulen 1979 (noot 8), p. 57; zie echter het commentaar van

J. Bruyn, 'Nog een suggestie voor het onderwerp van Rembrandts historiestuk te Leiden: de grootmoedigheid van Alexander', *Oud Holland* 101 (1987), pp. 89-94.

²³ Broos 1972 (noot 13), pp. 76-96; Broos 1975-1976 (noot 2).

²⁴ Broos 1975-1976 (noot 2), p. 224, afb. 26; over deze tekening zie Chr. Tümpel in Amsterdam 1991 (noot 3), p. 82, onder verwijzing naar een ongepubliceerde dissertatie uit 1968; M. Roylton Kisch, *Drawings by Rembrandt and his Circle in the British Museum*, Londen 1992, p. 139, nr. 61 en afb.: 'c. 1655-60'.

²⁵ H. F. Wijnman, *Uit de kring van Rembrandt en Vondel*, Amsterdam 1959, p. 7.

²⁶ Strauss en Van der Meulen 1979 (noot 8), pp. 61-62, nr. 1628.2. Onjuist lijkt de analyse van Schwartz 1984 (noot 2), p. 139: 'De vroegste datum waarop die twee elkaar mogelijk ontmoet hebben is 8 maart 1628'.

²⁷ Strauss en Van der Meulen 1979 (noot 8), p. 87, nr. 1632/2.

SUMMARY

In 1925 W. Martin published Pieter Lastman's painting *Coriolanus and the Roman Women* (Dublin, Trinity College). He read the date as 1622, which is stated in all subsequent publications. In the Lastman exhibition at the Rembrandthuis in 1991 the signature was transcribed as 'PLastman fecit A^o 1625'. This reading was, albeit unnoticed, a new source of information about Rembrandt's debut.

Lastman's importance as Rembrandt's teacher is known. His *Coriolanus* turned out to be a key work, as has been stressed by Schatborn and Schwartz. On the basis of this painting, Rembrandt's training stint with Lastman has been dated 1624-1625 (Haak, Van de Wetering, White). Broos favoured 1625-1626, contending that this is suggested by Rembrandt's paintings of those years. Rembrandt's status in Lastman's workshop evidently entitled him to sign his own work.

This view is contradicted by Defoer, who deems it unlikely that work signed by pupils would have left the master's workshop. It now appears that this actually did happen.

In the year that Lastman painted his *Coriolanus* (1625), Rembrandt signed his first biblical painting, *The Stoning of St. Stephen*. This work, and notably the *History painting* in Leiden, is, also according to Chr. Vogelaar, inconceivable without the example of *Coriolanus*. A series of pictures dating from 1625 and 1626 were painted under Lastman's supervision. Henceforth they will have to be assigned to Rembrandt's first Amsterdam period, although they were hitherto regarded as dating from his time in Leiden. In the 1630s and also towards the end of his life, Rembrandt bore witness to his admiration of Lastman.

Rembrandt must have been in Amsterdam in 1625 and 1626. During his stay there he met Hendrick van Uylenburgh, who settled in Amsterdam in 1625. Rembrandt was in contact with him, invested in his business, moved into his house in 1631, met his niece Saskia there and fell in love with her. The year 1625 undeniably marked a turning point in the life of the Leiden painter who was to become a burgher of Amsterdam.